

An Exposition of the Term "Shah-Rukh Zadan" (Castling) in a Couplet by Hafez

Ali Heydari *

Corresponding Author, Professor, Department of Persian Language and Literature, Lorestan University, Lorestan, Iran. E-mail: heydari.a@lu.ac.ir

Print ISSN:
2251-7138
Online ISSN:
2476-6186

Article Type:
Research Article

Article history:
Received June 06,
2021
Received in revised
form September 16,
2021
Accepted November
17, 2021
Published Online
January 06, 2025

Keywords:
Hafez,
rook,
king, castling,
chess

ABSTRACT

Hafez, one of the most famous Iranian poets associated with the Iraqi style in Persian poetry, incorporated terms from various sciences and common games of his time, such as backgammon and chess, into his poems sparingly but precisely and considerably. His use of these terms never seems artificial or unexpected, maintaining the engaging nature of his ghazals without making them coarse or elusive. In some of his couplets, he includes chess terms, such as *shah-angiz* (checkmating) and *shah-rukhs zadan* (castling), which are crucial for understanding the subtleties of his poetic lines. However, some commentators have failed to properly explain the meaning of these terms, leading to inaccurate interpretations of Hafez's poems. This article aims to describe the term *shah-rukhs zadan* in a couplet by Hafez, using an analytical-descriptive method. The term refers to *moving the king and the rook*, also known as *castling*, a chess move made only once to protect the king. If not used, the opportunity to castle is lost forever. Despite its nuanced meaning, most explanations have provided incorrect interpretations by relying on the literal definitions found in dictionaries.

Cite this Article: Heydari, A. (2025). An Exposition of the Term "Shah-Rukh Zadan" (Castling) in a Couplet by Hafez. *Literary Text Research*, 28 (102), 169-185.
<https://doi.org/10.22054/ltr.2021.61469.3396>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press
Publisher: Allameh Tabataba'i University Press
Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>
DOI: <https://doi.org/10.22054/ltr.2021.61469.3396>

ATU
PRESS

Introduction

Hafez Shirazi, a renowned poet in Persian literature, placed special importance on both form and meaning. He carefully chose his words to ensure they enhanced the meaning without sacrificing the poems' fluency and eloquence. To comprehend and appreciate Hafez's art in attributing meanings to many words and the subtle and beautiful connections between them, one must consider the artistic concern of Hafez, or else a significant portion of his art and the delicacy of the couplet will remain overlooked.

Literature Review

Numerous articles and books have dealt with the poetry of Hafez. Several articles have specifically examined the use of chess terminology in some styles of Persian poetry, such as, "The Rule of Padshah-Angiz (Checkmating)" (Nourian & Raisi, 2015), "Reflections on Chess Moments in the Poetry of Prominent Azerbaijani and Iraqi Style Poets" (Goli & Ramazani, 2014), "Rook Is Not the Castle: Investigating the Differences Between Rook and Castle in Chess Based on Old Persian Literary Texts" (Taefi & Ramazani, 2021), "Chess in Persian Literature" (Bayat, 1991), and "Etymology of Chess Terms" (Zakeri, 2002)—to name but a few. However, none of these works have offered a satisfactory analysis of the term *shah-rukḥ zadan*.

Despite being useful in explaining verses of other poets, the interpretations offered thus far, readily available in dictionaries, fall short of fully capturing the essence of this particular couplet by Hafez. This is due to the fact that checkmating the king with the rook, or checking the king with a knight or any other piece while threatening the rook, is neither an opportunity limited to a single occurrence nor one that is lost permanently if not seized immediately. If the game continues, there will be frequent chances to execute such moves. Indeed, what many commentators commonly label as "shah-rukḥ zadan" is described in chess terminology as a *double attack*. It refers to a simultaneous attack on two pieces (or, in rare instances, on several pieces), so dangerous that it often determines the fate of the game (Ilyalovich, 2012). More importantly, the placement of the couplet in the vertical axis of the ghazal indicates the poet's lamentation for failing to avoid a significant loss, rather than for losing a victory.

It seems that *shah-rukḥ zadan* translates to *castling* or more precisely *castling with the king's rook* or *kingside castling* in modern chess terminology. Instead of a regular move in the game, it involves swapping the positions of the king and one of the rooks. Kingside castling is a specific move where the king and rook move at once. Applicable only once in a game, the rule allows the king to move two squares to its right or left, while the rook on that side moves to the opposite side of the king. The king must move first, and then the rook (Ilyalovich, 2012). Castling is permissible only if neither the king nor the rook has made any prior moves—which is also accentuated in Hafez's line.

Methodology

The present study used an analytical–descriptive method to explain a term in a poem by Hafez. First, the research reviewed the analyses proposed by commentators of Hafez’s poetry. Then, specialized terminologies were consulted to analyze the term, followed by elaborating on its connection with other keywords in the verse and the respective ghazal.

Conclusion

According to the commentators of Hafez’s poetry, there are two interpretations of *shah-rukh zadan*: 1) Checking the opposing king with a knight or any other piece while simultaneously threatening and kicking the rook, 2) Checkmating the opposing king with a rook. These inaccurate meanings found their way into dictionaries, which were later consulted by commentators who either relied on dictionaries or the work of their peers. Neither of these two meanings, even if correct, appears to be logical in Hafez’s line. In any case, the opportunity to capture the opposing rook or checkmate the opposing king is lost only temporarily, and Hafez is not defeated or checkmated. Moreover, accepting these meanings would compromise the finesse and beauty of ruling out the possibility and its symmetry with *shah-rukh zadan*—a symmetry that has undoubtedly been highlighted in Hafez’s style. If the conditions envisioned by commentators are left unused, there remains the possibility of their recurrence, and the opportunity is not permanently lost. Therefore, it seems that *shah-rukh zadan* properly means *moving the king to the castle and exposing the rook* (or kingside castling), an opportunity that can only occur once in a game. If delayed for any reason until the rook or the king is moved, the opportunity is lost forever, and the king is not moved to a safe position, increasing the possibility of checkmating.

شرح اصطلاح «شاه‌رخ» زدن در بیتی از حافظ

نویسنده مسئول، استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران. رایانامه:

heydari.a@lu.ac.ir

علی حیدری *

چکیده

حافظ یکی از مشهورترین شاعران سبک عراقی است که از اصطلاحات علوم مختلف و بازی-های مرسوم زمان خود مانند نرد و شطرنج و... در اشعارش اندک، اما دقیق و با رعایت تمام جوانب استفاده کرده است. بهره بردن او از این اصطلاحات هیچ‌گاه تصنعی و غیرمنتظره نمی-نماید و چهره لطیف و دلنشین غزل او را زمخت و مخاطب‌گریز نمی‌کند. او در برخی از ابیاتش از اصطلاحات شطرنج، مانند «شه‌انگیز»، «شاه‌رخ زدن» و... استفاده کرده است که فهم دقیق آن‌ها برای درک ظرافت این ابیات، الزامی است. در برخی موارد شارحان دیوان حافظ به درستی از عهده شرح اصطلاح و به تبع از شرح بیت برنیامده‌اند. در این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی به شرح اصطلاح «شاه‌رخ زدن» در بیتی از حافظ پرداخته شده است. این اصلاح به معنی «جابه‌جایی شاه با رخ» یا «به قلعه رفتن شاه» است که باعث دور کردن خطر از شاه می‌شود و در هر بازی فقط طبق شرایطی یک بار امکان‌پذیر است و در صورت استفاده نکردن فرصت برای همیشه از دست می‌رود، اما در تمام شرح‌ها این اصلاح را با تکیه بر فرهنگ‌های لغت و... اشتباه معنی کرده‌اند.

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۶۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۰۳/۱۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۰/۰۶/۲۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۰/۰۸/۲۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها:

حافظ، رخ، شاه،

شاه رخ زدن،

شطرنج.

استناد به این مقاله: حیدری، علی. (۱۴۰۳). شرح اصطلاح «شاه‌رخ» زدن در بیتی از حافظ. متن پژوهی ادبی، ۲۸ (۱۰۲)، ۱۶۹-۱۸۵.

<https://doi.org/10.22054/ltr.2021.61469.3396>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir>

۱. مقدمه

حافظ شیرازی از مشهورترین شاعران شعر فارسی است که هم‌زمان به لفظ و معنی اهمیت ویژه‌ای داده است و با جرأت می‌توان گفت که او برای به کاربردن اغلب واژه‌ها دقت و وسواس خاصی داشته است. از این مهم‌تر این دقت و وسواس، نه به معنی لطمه زده و نه بیت را از سلاست و روانی دور کرده است. طبیعتاً برای فهم و درک هنر حافظ در معنی کردن بسیاری از واژه‌ها و ارتباط خفی و زیبای آن با برخی واژه‌های دیگر بیت، باید به اندازه دغدغه هنری حافظ، اهمیت داد و گرنه بخش زیادی از هنر حافظ و لطافت بیت مغفول خواهد ماند.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد هنر و شعر حافظ مقالات و کتب متعددی نوشته شده است که در جای خود حائز اهمیت است، اما در مورد کاربرد اصطلاحات شطرنج در شعر فارسی و برخی از سبک‌های شعر فارسی مقالاتی نوشته شده است. از جمله می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «حکم پادشاه‌انگیز» از مهدی نوریان و احسان رئیسی (۱۳۹۴: ۱۰۳-۱۱۳) اشاره کرد. همچنین مقاله‌ای با عنوان «تأملی بر دقایق شطرنج در شعر شاعران برجسته سبک آذربایجانی و عراقی» از احمد گلی و مهدی رضانی (۱۳۹۳: ۱۵۷-۱۷۸) و مقاله‌ای دیگر از طائفی و رضانی تحت عنوان «رخ شطرنج، همان قلعه نیست (بررسی تفاوت‌های مهره «رخ» با «قلعه» در شطرنج با تکیه بر متون کهن ادب فارسی)» (۱۳۹۹: ۲۰۱-۲۱۵) در مطالعات صورت گرفته در این خصوص است. مقاله «شطرنج در گستره ادب فارسی» از سعید رضا بیات (۱۳۷۰: ۷۴۲-۷۵۰) و مقاله «ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج» از مصطفی ذاکری (۱۳۸۱: ۲۲-۳۷) و... دیگر مطالعات صورت گرفته در رابطه با اصطلاحات شطرنج است. در هیچ کدام از این مقالات بحث «شاه‌رخ زدن» یا مطرح نشده یا به درستی تشریح نشده است.

۳. روش پژوهش

در این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی به شرح یک اصطلاح و بیت حافظ پرداخته شده است. ابتدا نظر شارحان دیوان حافظ نقل شده، سپس با توجه به کتب تخصصی اصطلاح مورد نظر تشریح شده و ارتباط آن با سایر واژه‌های کلیدی بیت و همچنین کلیت غزل، ارائه شده است.

۴. یافته‌ها

حافظ در رثای پسرش غزلی دارد با مطلع:

بلبلی خون دلی خورد و گلی حاصل کرد باد غیرت به صدش خار پریشان دل کرد

(حافظ، ۱۳۷۰: ۱۶۵)

در بیت آخر و تخلص غزل می‌گوید:

نزدی شاه‌رخ و فوت شد امکان حافظ چه کنم بازی ایام مرا غافل کرد

(همان: ۱۶۵)

این غزل از غزل‌هایی است که ابیات آن ارتباط معنایی شفاف و نمایانی دارند و از اول تا آخر حول محور مرگ فرزند می‌چرخد. حافظ در بیت آخر به عنوان کوتاهی در کار یا روند درمان فرزند از اصطلاح «شاه‌رخ زدن» استفاده کرده است که با «بازی» و «فوت شدن امکان» تناسب دارد. این اصطلاح و به تبع آن بیت حافظ در شروح مختلف دیوان حافظ به درستی معنی نشده و به شیوه‌ای که شارحان معنی کرده‌اند، ارتباطی دقیق با موضوع مرگ فرزند ندارد و حتی برخی از شارحان نیز به این بی‌ارتباطی تصریح کرده‌اند: «اما این که مورد و مصداق آن در خصوص مرگ فرزند چه بوده بر من پوشیده است» (حمیدیان، ۱۳۹۱، جلد ۳: ۱۹۸۰-۱۹۸۱). البته مراد ما این نیست که حتماً باید بیت را به هر طریق ناممکن به مرگ فرزند شاعر ربط داد، اما واقعیت این است اگر اصطلاح به درستی فهمیده شود، ارتباط دقیقی وجود دارد. یکی از دلایل اشتباه شارحان، معنی اشتباهی بوده است که در فرهنگ‌های لغت و برخی کتب برای این اصطلاح آمده است. در فرهنگ معین در تعریف «شاه‌رخ زدن» آمده است: «کشت دادن شاه و زدن رخ» (معین، ۱۳۷۱: ذیل واژه) و در لغت‌نامه دهخدا چنین آمده است: «شاه‌رخ زدن: کشت دادن به حریف مهره شطرنج را شہ‌رخ‌ی که در شطرنج می‌باشد و آن کشت دادن به حریف به طرزی که ضربه بر رخ او نیز واقع شود. (دهخدا: ذیل واژه) عین همین

معنی در غیاث‌اللغات آمده است» (رامپوری، ۱۳۶۳: ذیل واژه). و به احتمال زیاد مورد توجه دهخدا واقع شده است. در ادامه نظر برخی از شارحان در مورد این بیت خواهد آمد.

سودی بوسنوی (۱۳۶۶) بدون شرح اصطلاح «شاه‌رخ زدن»، می‌نویسد: «ای حافظ شاه‌رخ نزدی و امکان فوت شد؛ یعنی پسر مرد اما اگر زودتر زنش می‌دادی الان اولادی از او باقی می‌ماند، لااقل با او تسلی خاطر پیدا می‌کردی. حیف که بازی ایام مرا غافل کرد؛ یعنی در ازدواج پسر غفلت کردم» (سودی بوسنوی، ۱۳۶۶: ۸۳۰). طبیعی است که زن ندادن به پسر و... از اصطلاح مورد نظر استنباط نمی‌شود.

شادروان غنی می‌نویسد: «این شعر اشاره به این است که حافظ غفلتی در معالجهٔ پسر کرده، مثلاً امکانی فوت شده، مراجعه به طبیب نکرده و امثال آن» (حواشی غنی، ۱۳۶۶: ۱۹۳)، «نزدی شاه‌رخ؛ یعنی شاه را با رخ کیش ندادی» (همان: ۱۹۴). «شاه‌رخ زدن» را به اشتباه در معنی کیش دادن شاه به وسیلهٔ رخ دانسته است، اما استنباط کلی غنی از بیت درست به نظر می‌رسد.

علامه قزوینی می‌نویسد: «اصل معنی این کلمه در اصطلاح شطرنج‌بازان {خصم به فرس شاه خواهد و فرس بر رخ نیز باشد، ضرورت شاه باید باختن، خصم رخ را ضرب کند و این را شاه‌رخ خوانند} (راحة‌الصدور، صفحه ۴۰۹)، اما بعدها مجازاً گویا شاه‌رخ زدن به معنی غلبه کردن و ظفر یافتن و از موقع استفاده کردن استعمال شده است. رجوع شود به بهار عجم که عین همین تفسیر را برای این کلمه کرده است. شاه‌رخ خوردن به معنی مغلوب شدن و جور و شدت و ستم دیدن...» (حافظ، ۱۳۷۰: ۴۷۹، یادداشت‌های قزوینی). استنباط قزوینی نیز از «شاه-رخ زدن» درست نیست؛ زیرا چنان‌که خواهیم گفت با حرکت «شاه‌رخ زدن» عملاً غلبه‌ای صورت نمی‌گیرد، بلکه تا حدی به معنی فرار از شکست و کیش شدن است؛ هر چند امکان دارد مقدمهٔ پیروزی باشد.

در راحة‌الصدور -همان منبعی که علامه قزوینی و برخی دیگر از شارحان به تقلید از ایشان به آن اشاره دارد- «شاه‌رخ زدن» را در اصطلاح شطرنج چنین توصیف می‌کند: «و بسیار افتد که خصم به فرس شاه خواهد و فرس بر رخ نیز باشد. ضرورت شاه باید باختن خصم رخ را ضرب کند. این را شاه‌رخ خوانند...» (راوندی، ۱۳۶۴: ۴۰۹).

خرمشاهی نیز بنا بر تعریف راوندی از «شاه‌رخ زدن» چنین نوشته است: «به بیان ساده‌تر گاه هست که یکی از بازیکنان با اسب به شاه حریف کیش می‌دهد و در عین حال رخ را به خطر

می‌اندازد. در این موارد قطعاً رخ فدای شاه می‌شود و از دست می‌رود. حریفی که به چنین بازی و کیش دوجانبه‌ای دست یافته است طبعاً باید آن را مغتنم شمارد و رخ حریف خود را بزند، نه اینکه این فرصت طلانی را به هدر بدهد» (خرمشاهی، ۱۳۸۰، جلد ۱: ۵۵۴).

خرمشاهی تا حدی کلیت بیت را درست تشخیص داده است. اما اگر «شاه‌رخ زدن» در این معنی باشد تا زمانی که بازی شطرنج تمام نشده است، امکان مجدد چنین فرصتی وجود خواهد داشت و دلیلی برای ذکر عبارت «فوت شدن امکان» در بیت حافظ وجود ندارد. از این مهم‌تر اگر شطرنج‌بازی بخواهد هم‌زمان شاه حریف را کیش دهد و رخ را هم تهدید کند و بزند، امکان دارد در حرکت بعد وزیرش و یا مهره‌ای دیگرش در خطر باشد و ترجیح دهد رخ حریف را نزند و... از این رو، همیشه جای افسوس نیست.

محمد استعلامی در شرح این اصطلاح و معنی بیت می‌نویسد: «در این بیت، حافظ خود را سرزنش می‌کند: کاری که باید بکنی نکردی و در مصراع دوم عذر می‌آورد که بازی روزگار به باد غیرت و سیل فنا - در بیت‌های اول و دوم - مرا غافل کرد. شاه‌رخ در شطرنج حرکتی است که با آن دو مهره شاه و رخ هر دو به خطر بیفتند و بازیگر باید شاه را از خطر دور کند و رخ را از دست بدهد؛ حافظ در اینجا بازی مناسب را نکرده و شاه را - فرزند را - از دست داده و خود مات مانده است» (استعلامی، جلد ۱، ۱۳۸۳: ۳۹۶). معلوم نیست که عبارات «شاه را - فرزند را - از دست داده و خود مات مانده است» را چطور از بیت استنباط کرده است. همچنین باد غیرت و سیل فنا و... ربطی به بیت ندارد. حتی اگر «شاه‌رخ» در این معنی باشد، حافظ باید شاه طرف را کیش و رخ طرف را بزند، نه اینکه شاه خود را از دست دهد و عملاً شاه در بازی شطرنج از دست نمی‌رود و نهایتاً کیش و مات می‌شود.

حمیدیان در «شرح شوق» در شرح «شاه‌رخ زدن» و بیت مورد نظر چنین توضیح می‌دهد: «شاه‌رخ زدن: از بیت برمی‌آید که کنایه‌ای است از عدم استفاده از موقعیت مناسب، اما اینکه مورد و مصداق آن در خصوص مرگ فرزند چه بوده بر من پوشیده است. شاه‌رخ: کشت [= کیش-م] دادن است به حریف به طرزی که ضرب بر رخ او نیز واقع شود (غیاث)؛ یعنی در موقعیتی که رخ تهدید و یا زده شود» (حمیدیان، ۱۳۹۱، جلد ۳: ۱۹۸۰-۱۹۸۱). حمیدیان به درستی اشاره می‌کند که «از بیت برمی‌آید که کنایه‌ای است از عدم استفاده از فرصت مناسب» اما در ادامه آن را مانند صاحب غیاث‌اللغات به معنی «کیش دادن» می‌داند.

هروی در نقد نظر خانلری که در شرح «شاه‌رخ زدن» فقط نوشته است: یکی از لعب‌های بازی شطرنج، اصطلاح را با توجه به آنچه در راحة‌الصدور آمده، چنین معنی کرده است: «یعنی اسب به یک حرکت دو کیش می‌دهد بر شاه و رخ می‌نشیند که ناچار باید رخ را فدا کرد» (هروی، ۱۳۶۴: ۳۰). عین همین مضمون را گلی و رمضانی در شرح شاه‌رخ زدن در بیت حافظ پذیرفته‌اند (گلی و رمضانی، ۱۳۹۳: ۱۶۶).

جلالی نیز در شرح بیت مطلب تازه‌ای به دست نمی‌دهد: «نزدی شاه‌رخ: حرکتی نکردی که شاه و رخ، دو مهره شطرنج در بازی غیرفعال شوند، اقدام قاطع و جدی از تو ظهور نکرد. فوت شد امکان: فرصت از دست رفت. اصطلاح شاه‌رخ زدن در بازی شطرنج به موقعیتی اطلاق می‌شود که حریف بتواند با حرکت دادن مهره اسب خود هم به مهره رخ طرف مقابل حمله کند و هم در ضمن شاه او را کیش کند و در اصطلاح عوام به دو کیشه کردن مرسوم است و این عبارت (به موقع شاه‌رخ نزدی) به کسی گفته می‌شود که یک فرصت طلایی در کیش را از دست داده باشد» (جلالی، ۱۳۷۹: ۷۴۷ - ۷۴۹).

خطیب‌رهبر نیز بیت را مانند دیگر شارحان معنی کرده است: «ای حافظ با کشت دادن به حریف، رخ او را در بازی نزدی و مجال از دست رفت. چه می‌توان کرد نیرنگ روزگار مرا به غفلت و بی‌خبری گرفتار ساخت» (خطیب‌رهبر، ۱۳۸۳: ۱۸۲ و ۱۸۳).

برزگر خالقی نیز در شرح بیت و «شاه‌رخ زدن» مطلب تکراری دیگران را ذکر کرده است: «شاه‌رخ زدن: از اصطلاحات شطرنج است که هم مهره شاه و هم مهره رخ در حالت خطر قرار می‌گیرد و برای رفع حالت کیش از شاه، ناگزیر مهره رخ از دست می‌رود. در اینجا کنایه از غلبه کردن و یا انجام کاری که موجب پیروزی شود... ای حافظ، حرکت بجا و به موقع نکردی و فرصت از دست تو رفت. آری، چه باید کرد. گردش روزگار مرا غافل کرد؛ به عبارت دیگر، خواجه می‌فرماید: اگر در معالجهٔ فرزندم غفلت کردم و او را به طیب نرساندم، به این سبب بود که روزگار مرا فریب داد» (برزگر خالقی، ۱۳۸۲: ۳۴۸ و ۳۴۹). بعد از ذکر نظر صاحب‌نظران به شرح اصطلاح «شاه‌رخ زدن»، «فوت شدن امکان» و «بازی ایام» که در بیت نقش کلیدی دارند، می‌پردازیم.

۴-۱. شرح «شاه‌رخ زدن»

به نظر می‌رسد «شاه‌رخ زدن» به معنی «به قلعه رفتن» یا به اصطلاح امروزی «شاه قلعه کردن» است؛ یعنی به جای یک حرکت در بازی، جای شاه و یکی از رخ‌ها را عوض کردن: «قلعه رفتن حرکت خاصی است که طی آن، شاه و رخ هم‌زمان جابه‌جا می‌شوند. حق قلعه رفتن فقط یک بار است... قلعه رفتن به این صورت انجام می‌شود: شاه دو خانه به طرف رخ می‌رود و رخ در خانه‌ای که شاه از آن عبور کرده می‌نشیند. طبق مقررات ابتدا باید شاه را حرکت داد و بعد رخ را» (ایلیالوویچ^۱، ۱۳۹۱: ۳۶). این تنها حرکتی است که هم‌زمان دو مهره حرکت می‌کنند و همچنین شاه برخلاف قاعده می‌تواند بیش از یک خانه حرکت کند.

«برای قلعه رفتن چهار شرط وجود دارد: ۱- شاه و رخ در محل اولیه خود باشند و حرکت نکرده باشند. ۲- خانه‌های بین شاه و رخ خالی باشند؛ یعنی مهره‌ای (چه مهره خودی و چه مهره حریف) بین آن‌ها وجود نداشته باشد. ۳- شاه در حالت کیش نباشد (برای رفع کیش نمی‌توان قلعه رفت) و پس از قلعه رفتن نیز کیش نشود. ۴- خانه‌های عبور شاه برای قلعه رفتن در زیر ضرب مهره‌های حریف نباشد. به عبارت دیگر، شاه در حین عبور نباید کیش باشد» (همان: ۳۷).

چنان‌که خواهیم گفت یکی از مهم‌ترین شرایط «به قلعه رفتن» عدم حرکت شاه و رخ است که در بیت حافظ مورد توجه بوده است.

آنچه را شارحان بیان کرده‌اند و در فرهنگ‌های لغت نیز آمده و احیاناً برخی ابیات شاعران دیگر را می‌توان با آن توجیه و معنی کرد (چنان‌که در برخی از شرح‌ها به چنین ابیاتی اشاره شده است) در این بیت حافظ منطقی به نظر نمی‌رسد؛ زیرا با رخ، شاه حریف را کیش و مات کردن یا با اسب و هر مهره دیگر شاه را کیش دادن و هم‌زمان رخ را تهدید کردن، فرصتی نیست که محدود باشد و در صورت استفاده نکردن به‌موقع برای همیشه از دست برود؛ زیرا اگر بازی ادامه داشته باشد به تناوب فرصت‌های فراوانی برای این حرکات وجود خواهد داشت. در حقیقت آنچه را که اغلب شارحان در توضیح «شاه‌رخ زدن» آورده‌اند در اصطلاح شطرنج «حمله دو گانه» خوانده‌اند: «حمله دو گانه: حمله هم‌زمان به دو مهره (یا در موارد استثنایی به چند مهره) حمله خطرناکی است که خیلی وقت‌ها سرنوشت بازی را تعیین می‌کند» (ایلیالوویچ،

1. Ilya Lvovich Maizelis

۱۳۹۱: ۱۰۲). از این مهم‌تر، مقام بیان بیت با توجه به محور عمودی غزل، افسوس شاعر برای عدم پیشگیری از یک خسارت بزرگ است نه از دست رفتن یک پیروزی.

اما به قلعه رفتن چه محاسن و معایبی دارد؟ مهم‌ترین ضرر به قلعه رفتن این است که یک شطرنج‌باز یک حرکت عقب می‌افتد؛ یعنی به جای حرکت دادن یک مهره و یا احیاناً کشتن یک مهره حریف و یا از خطر دور کردن یک مهره خود باید شاه را به قلعه ببرد. اما مهم‌ترین فواید این حرکت این است که «وضعیت بسیار تغییر می‌یابد و شاه از مخاطراتی که در مرکز وجود دارد، دور می‌شود. شاه به محل امنی انتقال می‌یابد و رخ وارد بازی می‌شود. به همین دلایل، ممانعت از قلعه رفتن حریف عموماً به نفع شطرنج‌باز است» (همان: ۳۸۸).

راوندی در اهمیت «به قلعه رفتن» می‌نویسد: «و چون شاه در حصن بود نه او کس را ضرب کند و نه کس او را برانگیزاند {کیش ندهد}» (راوندی، ۱۳۶۴: ۴۱۲). شاید به همین دلیل بوده که جایگاه رخ را در رقعۀ شطرنج، قلعه یا حصن نامیده‌اند؛ زیرا مانند قلعه و حصار، مهره‌ای که در آن قرار می‌گیرد تا مدتی در امان مطلق است و تقریباً هر مهره‌ای از حریف بخواهد به آنجا حمله کند از دست می‌رود.

لازم به ذکر است که امروزه به اشتباه به جای «رخ» در بسیاری از مواقع «قلعه» گفته می‌شود.^۱ به نظر می‌رسد علت این جابه‌جایی و به کار بردن قلعه به جای «رخ» مجاز به علاقه محل و حال است و به تبع آن به جای «به قلعه رفتن» یا «شاه‌رخ زدن» نیز اصطلاح «شاه قلعه کردن» مصطلح است.

به نظر می‌رسد یکی از دلایل اشتباه شارحان نیز از اینجا نشأت گرفته است؛ زیرا برای مفهوم به قلعه رفتن و جابه‌جایی شاه و رخ اصطلاح «شاه قلعه» مورد نظرشان بوده و لاجرم «شاه‌رخ زدن» را در معنی دیگری دریافت کرده‌اند. طبیعی است اگر شاه به قلعه نرود هر لحظه در معرض کیش و مات قرار خواهد گرفت یا حداقل امکان کیش و ماتش بیشتر است.

۴-۲. فوت شدن امکان

مهم‌ترین نکته‌ای که در قلعه رفتن شاه با بیت حافظ مورد توجه خواهد بود، فرصت محدود برای به قلعه رفتن است؛ یعنی شطرنج‌باز تا زمانی می‌تواند با رعایت سایر شروط از این فرصت

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع شود به طائفی و رمضانی، ۱۳۹۹: ۲۰۱-۲۱۵.

طلایی استفاده کند که شاه و رخی که قرار است با آن جابه‌جایی صورت گیرید، حرکت نکرده باشند و گرنه این فرصت برای همیشه از دست خواهد رفت. به بیان دیگر، اگر در طول بازی شاه یا رخ‌ها به هر دلیل حرکت کنند و حتی = اگر دوباره به‌جای اصلی خود برگردند، دیگر با وجود سایر شروط هم نمی‌تواند به قلعه رود و آن حرکت صورت پذیرد. در حالی که شروط دیگر این محدودیت را ندارند. مثلاً امکان دارد هنگام به قلعه رفتن، شاه کیش شود و طرف رفع کیش کند، سپس در حرکات بعد به قلعه برود یا بین رخ و شاه، مهره‌های از خود یا حریف واقع شود، پس از خالی شدن آن خانه‌ها می‌شود شاه به قلعه رفت و... از این رو، وقتی حافظ می‌گوید: «فوت شد امکان»؛ یعنی دیگر تحت هیچ شرایطی نمی‌توان فرصت از دست رفته را مجدد به‌دست آورد و طبیعی است که اگر «شاه‌رخ زدن» را در معنی کیش شاه و زدن رخ حریف بدانیم (چنان که اغلب شاحان گرفته‌اند) این فرصت امکان دارد برای چندمین بار به‌وجود بیاید. از این مهم‌تر زدن یک رخ حریف نمی‌تواند صددرصد به معنی پیروزی باشد یا نزدن آن، صددرصد منجر به شکست خود و پیروزی حریف باشد.

۳-۴. بازی ایام

«بازی» در این بیت ابهام دارد: ۱- نیرنگ و فریب و ۲- بازی شطرنج. حافظ دلیل «شاه‌رخ نزدن» خود را فریب‌کاری و تبحر ایام دانسته است. با توجه به شروط «شاه‌رخ زدن» که قبلاً بیان شد، طبیعی است هنگامی شطرنج‌باز می‌تواند این حرکت را انجام دهد که علاوه بر تحقق شروط چهارگانه، اولویت دیگر در کار نباشد. مثلاً امکان دارد تمام شرایط مهیا باشد، اما مهره‌ای در معرض خطر باشد و برای نجات آن موقتاً این حرکت به تعویق انداخته شود یا زدن مهره‌ای از حریف در دسترس باشد و آن مهره زده شود و... بسیار طبیعی خواهد بود که حریف هم تلاش خواهد کرد که مانع انجام این حرکت شود و با شگرد و تهدید مهره‌ها کاری کند که شرایط را برهم بزند تا جایی که طرف مجبور شود شاه یا رخ‌ها را حرکت دهد و دیگر تحت هیچ شرایط نتواند، شاه را با آن حرکت به قلعه ببرد. لازم به ذکر است که حافظ در ابیات دیگر به فریب‌کاری و زیرکی روزگار و فلک در شطرنج که همه را کیش و مات می‌کند، اشاره کرده است:

فغان که با همه کس غایبانه باخت فلک کسی نبود که دستی از این دغا ببرد

(حافظ، ۱۳۷۰: ۱۶۲)

حافظ به تعویق انداختن و تعلل کردن در درمان یا نجات پسر را به «شاه‌رخ زدن» و به موقع استفاده نکردن از آن حرکت طلایی و در نتیجه فوت وقت برای همیشه تشبیه کرده است. همچنین حریف خود را در این نبرد، روزگار می‌داند که آرام آرام و با تبحر و فریب کاری، او را گول زده تا فرصت را کامل از دست داده است.

با توجه به آنچه گذشت می‌توان بیت حافظ را چنین معنی کرد: ای حافظ در زمانی که می‌توانستی شاه را به قلعه ببری و از خطر دور کنی، کوتاهی کردی و این کار را نکردی (به موقع به فکر درمان و معالجه و... فرزند نیفتادی و کار را به تعویق انداختی و امروز و فردا کردی) و برای همیشه فرصت را از دست دادی، چه می‌توان کرد! بازی و فریب روزگار مرا از انجام کار درست و به موقع غافل کرد.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

مطابق آنچه گذشت در مجموع دو برداشت از «شاه‌رخ زدن» در کلام شارحان حافظ آمده است: ۱- با اسب یا هر مهره‌ای دیگر شاه حریف را کیش دادن و هم‌زمان رخ او را تهدید کردن و زدن و ۲- با رخ، شاه حریف را کیش و مات کردن. علاوه بر اینکه این معانی به غلط وارد فرهنگ‌های لغت شده و شارحان نیز آنچه را در فرهنگ‌ها آمده پذیرفته‌اند و یا به آثار همدیگر نظر داشته‌اند، هیچ کدام از این دو معنی حتی در صورت صحت در بیت حافظ، منطقی به نظر نمی‌رسند؛ زیرا در هر دو صورت فرصت کشتن رخ حریف یا مات کردن شاه حریف، موقتاً (نه برای همیشه) از دست رفته، نه مغلوب شدن و کیش و مات شدن حافظ. علاوه بر این، در صورت پذیرفتن آن معانی، ظرافت و زیبایی «فوت شدن امکان» و تناسب با «شاه‌رخ زدن» از بین می‌رود، تناسبی که مطابق با سبک حافظ، قطعاً مورد توجه بوده است؛ زیرا در صورت استفاده نکردن از آن شرایطی که مورد نظر شارحان است، امکان مجدد چنان شرایطی وجود دارد و فرصت برای همیشه از دست نرفته است. بنابراین، به نظر می‌رسد «شاه‌رخ زدن» به معنی

به قلعه بردن شاه و میدان دادن به رخ است که فقط یک‌بار در هر بازی امکان دارد و اگر به هر دلیل این حرکت به تعویق انداخته شود تا رخ‌ها یا شاه حرکت داده شود، این فرصت برای همیشه از دست می‌رود و شاه به مکان امنی منتقل نمی‌شود و امکان کیش و مات شدن آن بیشتر است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

منابع

- استعلامی، محمد. (۱۳۸۳). درس حافظ. جلد اول. تهران: انتشارات سخن.
- ایلیالوویچ، مایزلیس. (۱۳۹۱). مایزلیس تئوری بنیادی شطرنج. ترجمه رضا رضایی. تهران: انتشارات فرزین.
- برزگر خالقی، محمدرضا. (۱۳۸۲). شاخ نبات حافظ. تهران: انتشارات زوار.
- بیات، سعیدرضا. (۱۳۷۰). شطرنج در گستره ادب فارسی. چیستا، ۲۰ (۸۶ و ۸۷)، ۷۴۲-۷۵۰.
- جلالیان، عبدالحسین «جلالی». (۱۳۷۹). شرح جلالی بر حافظ. جلد دوم و سوم. تهران: انتشارات یزدان.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۰). دیوان حافظ. به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی. به کوشش عبدالکریم جربزه‌دار. تهران: انتشارات اساطیر.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۹۱). شرح شوق؛ شرح و تحلیل اشعار حافظ. جلد سوم و چهارم. تهران: انتشارات قطره.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۰). حافظ نامه. جلد اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خطیب رهبر، خلیل. (۱۳۸۳). دیوان حافظ (با معنی واژه‌ها و شرح بیت‌ها و جمله‌های دشوار). تهران: انتشارات صفی علی‌شاه.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه: زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: انتشارات انتشارات دانشگاه تهران.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۶۳). غیاث‌اللغات. به تصحیح منصور ثروت. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- راوندی، نجم‌الدین ابوبکر. (۱۳۶۴). *راحة الصدور و آية السرور*. تصحيح محمد اقبال. تهران: انتشارات اميرکبير.
- رواقی، علی. (۱۳۶۹). پیشنهاد در باره سه واژه از حافظ. *نشر دانش*، (۵۸)، ۲۷-۳۳.
- ذاکری، مصطفی. (۱۳۸۱). ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج. *نامه انجمن*، (۸)، ۲۲-۳۷.
- سودی بوسنوی، محمد. (۱۳۶۶). *شرح سودی بر حافظ*. ترجمه عصمت ستارزاده. تهران: انتشارات زرین و انتشارات نگاه.
- طائفی شیرزاد و مهدی رضانی. (۱۳۹۹). رخ شطرنج، همان قلعه نیست (بررسی تفاوت‌های مهره «رخ» با «قلعه» در شطرنج با تکیه بر متون کهن ادب فارسی). *نشریه زبان و ادب فارسی*، (۲۴۲)، ۲۰۱-۲۱۵.
- غنی، قاسم. (۱۳۶۶). *یادداشت‌های دکتر قاسم غنی در حواشی دیوان حافظ*. به کوشش اسماعیل صارمی. تهران: علمی.
- گلی، احمد و مهدی رضانی. (۱۳۹۳). تأملی بر دقایق شطرنج در شعر شاعران برجسته سبک آذربایجانی و عراقی. *نشریه بوستان ادب دانشگاه شیراز*، ۶(۲)، ۱۵۷-۱۷۸.
- معین، محمد. (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*. تهران: انتشارات امیرکبير.
- نورین، مهدی و احسان رئیس. (۱۳۹۴). حکم پادشاه‌انگیز. *فصلنامه تخصصی در دری (ادبیات غنایی و عرفانی)*، ۵(۱۷)، ۱۰۳-۱۱۳.

Translated References to English

- Barzegar Khaleqi, M. R. (2003). *Hafiz Candy Horn*. Tehran: Zavvar Publication. [In Persian]
- Bayat, S. R. (1991). Chess in the field of Persian literature. *Cheista*, 20(86,87): pp. 742-750. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loqatnameh*. Under the supervision Mohammad Moeyn and Seyed Jafar Shahidi. Tehran: University of Tehran Press Publication. [In Persian]
- Estelami, M. (2004). *Lesson of Hafiz*. V. 1. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ghani, Q. (1987). *Dr. Qasim Ghani's notes in the margins of Hafez's Divan*. Bay Esmayil Ssremi. Tehran: Elmi.
- Goli, A., and Ramazani, M. (2014). A reflection on chess minutes in the poetry of prominent Azerbaijani and Iraqi poets. *Journal of Shiraz University Literature Park. Boustan Adab*, 6 (2), 157-178. [In Persian]
- Hafiz, Kh. Sh. M. (1991). *Divan-e-Hafez*. Edited by Allameh Qazvini and Dr. Qasem Ghani. By the efforts of Abdul Karim Jorbozehdar. Tehran: Asatir Publication. [In Persian]
- Hamidyan, S. (2012). *Description of enthusiasm; Description and analysis of Hafez's poems*. V.3 and 4. Tehran: Qatreh Publication. [In Persian]
- Ilyalovich, M. (2012). *Myzlis The basic theory of chess*. Translated. by. Reza Rezaei. Tehran: Farzin Publication. [In Persian]

- Jalalian, A. (Jalali). (2000). *A glorious description of Hafez*. Tehran: Yazdan Publication. [In Persian]
- Khatib Rahbar, Kh. (2004). *Divan Hafez (with the meaning of words and descriptions of difficult bits and sentences)*. Tehran: Safi Alishah Publication. [In Persian]
- Moeyn, M. (1992). *Persian culture*. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Norian, M., and Raeyasi, E. (2015). Hokme Padesh angiz. *Specialized quarterly Dorr Dari*, 5 (17), 103-113. [In Persian]
- Rampouri, Q. (1984). *Qeyasolloqat*. Corection by Mansor Servat. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Ravandi, N. A. (1985). *Rahatolsodour and Ayatolsourour*. Corection by Mohammad Eqbal. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Ravaqi, A. (1990). Suggestion about three words from Hafez. *Nashre Danesh*, (58), 22-37. [In Persian]
- Soudi Bousnavi, M. (1987). *Description of benefit to Hafiz*. Translated by Esmat satarzideh. Tehran: Zarin Publications and negah Publication. [In Persian]
- Taefi Shirzad, M. R. (2020). The face of chess is not the same as the castle (study of the differences between the pieces of "face" and "castle" in chess based on the ancient texts of Persian literature. *Journal of Persian Language and Literature*, (242), 201-215. [In Persian]
- Zakeri, M. (2002). Etymology of chess terms. *Nameh Anjoman*, (8), 22-37. [In Persian]